

de indrukwekkende woorden die de gezamenlijke Nederlandse bisschoppen onder leiding aartsbischop J. de Jong in hun (gestencild) schrijven van 17 februari 1943 aan de kanselboodschap van de gezamenlijke kerken voor zondag 21 februari 1943 toevoegden. Aan degenen van wie als autoriteiten, ambtenaren, bestuurders van inrichtingen door de bezetter geëist werd, dat zij zouden medewerken aan de vervolging en wegvoering van Joden, schreven de bisschoppen: 'B.[emindel] G.[eloovigen], het is Ons bekend, in welk een gewetensnood daardoor de betrokken personen geraakt zijn. Welnu: om allen twijfel en onzekerheid omtrent dit punt bij u weg te nemen, verklaren Wij met allen nadruk, dat medewerking in dezen ongeoorloofd is. En, mocht het weigeren van medewerking offers van u vragen, weest dan sterk en standvastig in het besef, dat gij voor God en de mensen uw plicht doet. Dierbare Geloovigen, machtsmiddelen staan ons niet ten dienste. Des te meer wekken Wij u op tot het uiteindelijk nooit falende middel van een smeekend gebed, dat God spoedig medelijden moge hebben met ons en de wereld'.

De productie van *Herderlijke Brieven* werd toevertrouwd aan de gerenommeerde Stichting Historic Future, die inmiddels ook het nodige heeft geleverd voor het Centraal Bureau voor Genealogie, zoals bijvoorbeeld een onlangs (juni 2010) verschenen DVD met daarop o.m. alle jaargangen van de *Residentie-Almanak 1823-1903*. Ook wanneer men let op het grote aantal pagina's (meer dan 10.000) dat voor *Herderlijke Brieven* gescand moest worden, is de prijs van deze DVD aan de hoge kant. Ter vergelijking: voor de DVD *Residentie-Almanak* (ruim 50.000 pp) betalen de 'vrienden' van het CBG €25 (anderen €29,50). Het verschil in prijs per pagina kan samenhangen met een kleinere oplage van de KDC-editie. Toch behoeft iemand die *Herderlijke Brieven* aanschaf niet te klagen. Geen enkele (kerk)historicus heeft immers de bewuste brieven compleet tot zijn/haar beschikking; zelfs al slaagde iemand er in al dit materiaal in eigen bezit te verzamelen, dan nog zou het hem/haar weer een kostbare strekkende meter plank kosten om dit materiaal overzichtelijk te plaatsen. Bovendien is het uiterst tijdrovend, zo niet schier onmogelijk, om al de 2.231 documenten die hier op DVD bijeen zijn gebracht fysiek te doorzoeken. Daarmee zijn tevens de twee voornaamste voordelen genoemd van de huidige digitale naslagverzamelingen op DVD[-ROM].

Voor wat het katholieke erf betreft is *Herderlijke brieven* een waardige pendant van de door Th. Clemens samengestelde en in 2004 op DVD gepubliceerde verzameling *Cirkelen rond de geschiedenis van het katholiek leven in Nederland*, waarop naast de eerste tien jaargangen van *Trajecta* ook vier voorgangers, te beginnen met de *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* (1873-1957) en eindigend met het *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* (1959-1991) zijn opgeslagen.

Herderlijke brieven 1853-2003 kan besteld worden bij het KDC, per brief: Postbus 9100, 6500 HA Nijmegen; per e-mail: secretariaat@kdc.ru.nl. Nadere inlichtingen via info@kdc.ru.nl. Voor degenen die niet eerder met dit type materiaalopslag werkten, bevat de DVD naast Adobe Reader versie 9 ook heldere instructie voor het zoeken met de genoemde reader. –

¶ A. Houkes, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)*, Amsterdam (Wereldbibliotheek) 2009, ISBN 978 90 2842 280 3, 345 pagina's, €19,90

¶ Lodewijk Winkeler

'In tegenstelling tot de liberale overtuiging dat publieke betrokkenheid begon bij staatszaken, begon publieke betrokkenheid in de negentiende eeuw voor veel mensen juist bij geloof en kerk.' (p. 14) Dit is de centrale stelling in de dissertatie van Annemarie Houkes. Gezien het aantal keren dat ik dit boek sinds het verschijnen aangehaald heb gezien, heeft zij met deze stelling en haar bewijsvoering een fascinerende draai gegeven aan de geschiedschrijving van de vorming van de verzuilde Nederlandse natie in de twintigste eeuw. Mij heeft het boek in ieder geval een nieuwe kijk gegeven op de ontwikkelingen binnen het orthodox-protestantisme in de negentiende eeuw. Georiënteerd op de geschiedenis van het Nederlandseatholicisme in de laatste twee eeuwen, en van daaruit kijkend naar de geschiedenis van het protestantisme, ben ik altijd geneigd geweest om een parallel te trekken tussen twee zich emanciperende bevolkingsroepen: de katholieken en de gereformeerden – een parallel die resulteerde in de twee betreffende zuilen.

Het boeiende van deze dissertatie is dat de au-